

Az egyéni hősiesség azonban a legkevésbé sem feledtetheti, hogy ebben a tragikus folyamatban minden egyéni, erkölcsi és művészi kiválóság, a kis nemzetekkel és nemzeti kisebbségekkel együtt, a történelem Dzsagannáth-szekere alatt végzi. Szilágyi Domokos költészetében a hatvanas-hetvenes évek fordulójától egyre inkább – és hangsúlyozottan kisebbségi szemszögből – kerül előtérbe az a történelemszemlélet, melyet Hegel a következőképp fogalmazott meg:

A rossz konkrét képe legnagyobb egzisztenciájában a világtörténetben tárul szemünk elé. Ha a megtörtént részletek tömegét tekintjük, a világtörténet úgy tűnik, mint egy *vágóhíd*, amelyen egyéneket és egész népeket áldoznak; a legnemesebbnek és legszebbnek pusztulását látjuk. Mintha semmiféle igazi nyereség nem származott volna s legfeljebb ez meg az a mulandó mű maradt volna meg, amely az enyészet bélyegét hordja homlokán és nemsokára éppoly mulandó műnek adja át helyét.¹⁰⁷

¹⁰⁷ G. F. W. HEGEL, *Előadások a világtörténet filozófiájáról*, ford. SZEMERE Samu, Akadémiai, Budapest, 1966, 751. (Kiemelések az eredetiben.)

A magyarországi cigány irodalom mint a magyar irodalomtörténet-írás rendszerszintű problémája*

SCHEIN GÁBOR

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet

egyetemi tanár

schein.gabor@btk.elte.hu

A B S Z T R A K T

A magyarországi cigány irodalom az 1970-es évektől kezdve mind nyilvánvalóbban fogalmazta meg magát kisebbségi irodalomként. A tanulmány azt követi nyomon, miként jött létre a magyar nemzeti irodalom homogenitásának terében a cigány kisebbségi irodalom, és hogy milyen szökésvonalakat dolgozott ki magának a többségi homogenitás kontrolláló, felügyelő működése mellett. A 19. századból örökölt többségi államszervezet, nemzeti önértelmezés célja mindmáig a szökésvonalak, a homogenitással szembeni alternatívák eltüntetése. A homogenitást az irodalomtörténet-írás intézményi és narratív hagyományai is leképezik. Ronald Bogue nyomán megállapítható, hogy a kisebbségi irodalom nem termék, inkább a kisebbségivé válás folyamatoként értelmezhető. A folyamat minden szintjén ambivalenciákat foglal magába, amelyek a magyar irodalom szereplőinek identifikációjában is jól megfigyelhetők. A tanulmány kitüntetett figyelmet szentel a cigány polgárjogi mozgalom kialakulásának, illetve Choli Daróczi József és Bari Károly életművének, de más írók műveit is vizsgálja. Elemzi továbbá a magyarországi cigány irodalom fogalmának eddigi meghatározási kísérleteit. Legfontosabb következtetése az, hogy a magyar irodalomtörténeti kánonok nincsenek felkészülve a cigány kisebbségi irodalom integrálására, mert ez az explicit nyelvi és implicit nyelvi-etnikai homogenitás tézisének feladását várná el tőle, amelyre mindmáig a politikai nemzet képzetei is épülnek. A kisebbségi irodalom lényegét azonban nem a többséggel való szembenállás adja, hanem a rések, a közties terek, az eldöntetlenségek helyeinek kialakítása. A 19. századból eredő kanonikus szerkezeteken belül erre nincsen mód. A magyarországi cigány irodalom ilyen feltételek mellett addig képes deterritorizáló jellegének megőrzésére, ameddig nem kíván kánonokat vagy kanonikus szerkezeteket alkotni. A többségi szerkezetek kontrolláló erejükkel mintha éppen erre akarnák rákényszeríteni. A cigány irodalom diffúz nyelvjátékainak erősítésére, láthatóbbá és hallhatóbbá tételére viszont feltétlenül szükség van ahhoz, hogy a többségi homogenitás – a maga politikai kényszerével – fenntarthatatlanságában lelepleződjék. Így válhat a szerkezet a többségi és a kisebbségi perspektívából nézve egyaránt inspirálóbbá, ami elvezethet a 19. századi nemzeti irodalomfelfogás felbomlásához és más elvek szerinti újjászerveződéséhez.

* A tanulmány megírásához nyújtott segítségért köszönetet mondok Murányi Gábornak.

A magyarországi cigány irodalom az 1970-es évektől kezdve mind nyilvánvalóbban fogalmazta meg magát kisebbségi irodalomként. A „kisebbségi irodalom” fogalmának Kafka nyomán Deleuze és Guattari tulajdonított a lényegétől elválaszthatatlan politikai tartalmakat. Náluk is nyilvánvalóbban fogalmaz Verena Conley, aki szerint a kisebbségi irodalom hordozza „a képességet, hogy szubjektív földrajzában megrajzolja a maga szökésvonalait, amelyek szakadékot nyitnak, és elválasztják a redundáns többséget alkotó axiómáktól”.¹ Az alábbiakban azt követem nyomon, miként jött létre a magyar nemzeti irodalom homogenitásának terében az így értett cigány kisebbségi irodalom, és hogy milyen szökésvonalakat dolgozott ki a maga számára, miközben a többségi homogenitás mindvégig kontrollálni, felügyelni igyekezett. A többségi irodalom kontrolláló, felügyelő szerepe ma is rendkívül erős. A célja mindmáig a szökésvonalak eltüntetése, a homogenitással szembeni alternatívák lehetlenségként való feltüntetése.

Ebből a szempontból különösen fontos észben tartanunk Ronald Bogue megállapítását, aki szerint „a kisebbségi irodalom nem annyira termék, mint inkább a kisebbségivé válás folyamata maga, amelyen keresztül a nyelv azonnal deterritorializálódik, társadalmi és politikai kérdések kerülnek terítékre, és a kimondás kollektív összessége lehetővé teszi egy eljövendő nép feltalálását.”² A magyar irodalomtudományban uralkodónak számító szemlélet a kisebbségi irodalmat terméknek tekinti, amelynek létrejötté egy kisebbség objektív létére vezethető vissza. A kisebbségi irodalomhoz, amennyiben elfogadja a létét, ez a szemlélet automatikusan kánont rendel. Bogue megállapítása ezzel szemben azt jelenti, hogy a deterritorizáló kisebbségi nyelv megszólalása az, ami megteremti nem csupán a kisebbségi irodalmat, hanem az eljövendő népet is. Úgy látom, a magyarországi cigány irodalom mint szökésvonalakat termelő nyelv kiváló példája az így értett kisebbségi irodalom megszületésének, egyszersmind a politikai-kulturális mező átformálásának.

Cigány származású írók és irodalmárok a 19. századtól jelen voltak a közép-kelet-európai térség irodalmaiban. Ilyen volt Ipolysági Balogh János és Nagyidai Sztojka Ferenc. Rajtuk kívül is többen munkálkodtak a cigányságra vonatkozó, tudományos megalapozottságú társadalmi tudás megteremtésén és elmélyítésén. Közülük kiemelendő Brassai Sámuel, Henrik Wislocky vagy a később József Attilát is tanító Herrmann Antal. Mindnyájan etnográfiai adatok sokaságát gyűjtötték, és azon dolgoztak, hogy létrehozzák az egységes írásbeliség feletételeit. Szótárt írtak, nyelvtani szabályokat rögzítettek, nyelvjárásokat azonosítottak. Az írástudás tartósan alacsony foka miatt munkájuk gyümölcse nem, vagy csak lassan érhetett be. A karkai, deleuze-i értelemben vett kis irodalom megszületéséig még hosszú út vezetett. A magyar irodalomban ez a folyamat az 1970-es években zajlott le. Ehhez egyfelől szükség volt olyan jelentős alkotók színrelépésére, mint Lakatos Menyhért, Choli Daróczi József és Bari Károly, akik cigányként identifikálták magukat, és műveikkel a teljes magyar

¹ Verena CONLEY, *Minoritarian = The Deleuze Dictionary. Revisited Edition*, szerk. Adrian PARR, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2005, 167.

² Ronald BOGUE, *Minoritarian + literature = The Deleuze Dictionary*, 171.

szellemi élet elismerését kivívták, sőt Lakatos Menyhért *Füstös képek* (1975) című regénye fordítások révén nemzetközi figyelmet is kiváltott. Ennél azonban fontosabbak azok az önszerveződő közösségek, amelyek célja kimondva-kimondatlanul az önálló cigány kulturális identitás alapjainak megteremtése volt. Ez a törekvés nyilvánvalóan szembehelyezkedett a kádári állam cigánypolitikájának alapvetésével. Az MSZMP KB Politikai Bizottságának 1961. június 20-án kelt határozata „a cigány lakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról” kiindulásképp leszögezte, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek. Nemzetiséggé fejlődése „mesterséges” folyamat lenne, amelyet az állam nem kíván támogatni, sőt minden eszközzel akadályozza, „asszimilációját” viszont előmozdítja.³ A kádári állam a cigányságot népcsoportnak tekintette, amellyel éppen ezért csak szociálpolitikai és rendőrhatalmasági aspektusból érdemes és szabad foglalkozni. A „cigánykérdés” egyértelműen szociálpolitikai kérdéssé vált a korban, a szociálpolitikai diskurzus viszont ellenhatásképpen etnikus jelleget öltött, és eszközévé vált a diszkriminációnak. A cigány közösségekben ezzel szemben már az 1950-es években megjelent a konkrét célokat megfogalmazó kulturális és etnikai identifikációhoz kötődő diskurzus igénye. László Mária 1954 augusztusában levelet írt a Budapesti Pártbizottságnak, amelyben egy cigány nemzetiségi szervezet megalapítását követelte.⁴ Ugyanő már az 1950-es években fellépett a cigány nyelvek hivatali használata, a cigány nyelvű óvodai és iskolai nevelés bevezetése és a cigány nyelvű sajtó létrehozása érdekében. 1957 nyarán létrehozták a Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályát, majd nem sokkal később az állam engedélyezte a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségének (MCKSZ) megalapítását. Ezek a lépések a hivatalos cigánypolitika változásának ígéretét hordozták. Az MCKSZ vezetője László Mária lett. Az MCKSZ így határozta meg céljait: „Minden eszközzel harcolunk az előítéletek teljes felszámolásáért. Célunk, hogy végre megteremtjük az eredeti cigány irodalmat, zenében, prózában egyaránt. Eredeti és helyes nyelvünket, szótárunkat, ha nem is kívánjuk ezt tanítani, de a tudományos intézmények számára elkészítjük. Szeretnénk a cigány tehetségeket bemutatni, és zenénket közkinccsé tenni, mely eddig – miután cigány ellenőrzés nem volt – majdnem minden esetben hamis képet nyújtott.”⁵ A változás reménye azonban gyorsan kihuny. A kádári állam visszatért az 1956 előtti szemlélethez. Az 1958-as letartóztatási és internálási hullám nagy számban érintette a cigány lakosságot is. László Mária érdekvédőként a letartóztatottakat is védelmébe vette, ezért 1958-ban őt magát is meghurcolták. A Művelődésügyi Minisztérium 1959-ben menesztette az MCKSZ éléről. Az 1961. június 20-án kelt PB-határozat magát az MCKSZ-t is feloszlatta, mondván, „tévés elvi álláspontból kiindulva működött”.

Az MCKSZ története alátámasztja Majtényi Balázs és Majtényi György megállapítását: „Az államszocialista rendszerek hol nyíltabb, hol rejtettebb módon, de

³ Vö. MAJTÉNYI Balázs – MAJTÉNYI György, *Cigánykérdés Magyarországon 1945–2010*, Libri, Budapest, 2012, 35.

⁴ SÁGHY Erna, *Cigánypolitika Magyarországon az 1950–1960-as években*, Múltunk 2008/1., 276.

⁵ Uo., 282.

sajátos nemzetépítő politikát valósítottak meg: a vulgármarxista ideológia leple alatt tudatosan törekedtek a társadalom nyelvi-kulturális homogenizációjára. Az egységes nemzetállam eszméje Magyarországon sem tűnt el. Hivatkozási alapként ugyan már nem létezett, ám mint rendezési elv, társadalomszervező erő a párt stratégiai érdekeinek szolgálatában továbbra is érvényesülhetett.”⁶ Michael Stewart egyszerű képlettel írta le a szocialista állam cigánypolitikájának elgondolását: a cél a cigány munkaerő integrálása volt a szocialista nagyipar rendszerébe, és a cigányság áttelepítése, elhelyezése alacsony komfortú lakótelepi lakásokban. Ennek eredményeképp megszületik a cigány háttérű magyar dolgozó, aki szabadidejében ellenőrzött keretek közt foglalkozhat akár a cigány folklórral is.⁷ A cigány folklór ilyen módon nem tartozik szervesen az életéhez, ahogyan nem cigány munkatársa életéhez sem tartozik szervesen, hogy népdalkörbe jár. A folklór mint művelődési házakba helyezett, normalizált és ellenőrzött gyakorlat valójában a távolságot jelöli. Ez a gyakorlat nem része többé a hétköznapi életnek, színpadi produkcióvá kezd válni. Michael Stewart az 1980-as évek közepén végzett kutatásaira alapozva állapította meg, hogy az asszimilációnak ez a változata kontraproduktív bizonyult. Kívülről a munkaerő- és a szociálpolitika – még csak rejtettnek sem nevezhető – diszkriminatív diskurzusa,⁸ belülről a cigány társadalom lokális közösségeinek összetartozásérzése átfogalmazva, újradefiniálva megőrizte és megerősítette a cigányság etnikai, közösségi identifikációjának igényeit.⁹ Az államhatalom az elgondolás sikertelenségéért, az úgynevezett beilleszkedés elmaradásáért a cigányokat tette felelőssé. A többségi és a kisebbségi társadalom közti hierarchikus viszony az oktatás, az egészségügy és a szociális ellátás területein csakúgy, mint a hatósági ellenőrzések során, a rendőrség, valamint a büntetésvégrehajtás működésének rendszerében újra és újra megerősítést nyert.

A legfontosabb pozitív változás, amely az 1950-es, 1960-as évek folyamán végbe ment, az írni-olvasni tudás arányának jelentős növekedése volt a magyarországi cigány társadalomban. Az 1970-es években napirendre kerülhetett a cigány származású értelmiség kialakulásának lehetősége, ami többek között a cigány irodalom létrejöttének is fontos feltétele volt. Az azonban föl sem merülhetett, hogy a pártállam cigány származású értelmiségiek kezébe adja a cigánysággal foglalkozó társadalmpolitika koncepcionális vagy operacionális igazgatását. A helyzetre jellemző, hogy az MCKSZ 1961-es feloszlása után csak 1986-ban jöhetett létre ismét a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége, de nem önálló szervezetként, hanem a Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Osztályának alárendelve azzal a céllal, hogy a cigányság kulturális érdeképviseletét lássa el az MSZMP politikája alapján.

⁶ MAJTÉNYI Balázs – MAJTÉNYI György, *I. m.*, 37.

⁷ Michael Sinclair STEWART, *Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*, ford. Sajó Tamás et al., T-Twins – MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány, Budapest, 1994, 71.

⁸ A hivatalos szociálpolitika úgy tekintett a cigányokra, mint akik nem képesek gondoskodni magukról. Hivatalos pártdokumentumokban az 1960-as és az 1970-es években rendre felmerült a gondolat, hogy a szociális juttatásokat a cigányok ne pénzben, hanem élelmiszer formájában kapják meg. Vö. MAJTÉNYI Balázs – MAJTÉNYI György, *I. m.*, 73.

⁹ STEWART, *I. m.*, 252–254.

A politikai rendszer, mint minden területen, a cigánypolitika területén is sokkal heterogénebbnek bizonyult a gyakorlatban, mint ahogy azt a párthatározatok, hivatalos diszkurzusformák, hatósági eljárások mutatják. Az újraalapított MCKSZ ügyvezető titkára 1987–1988-ban Choli Daróczi József volt. Az értelmiségi létet rendkívüli erőfeszítések árán kiküzdő,¹⁰ majd az irodalmi pályán az 1970-es évek elején elinduló Choli Daróczi ezt megelőzően a Csavargár utcai munkásszállás kulturális igazgatójaként sok cigány fiatal beiskolázását segítette, és cigány értelmiségiek kis csoportjával a cigány politikai aktivizmus első körét szervezte meg. Choli Daróczi meggyőződése volt, hogy csak a cigányság nemzeti ébredése kölcsönözhet identitást a magyarországi cigányságnak. Az alapvető mintát a magyar kulturális nemzet 19. századi születése jelentette számára. A nemzet az ő tudatában is eminensen a nemzeti irodalomban fogalmazza meg önmagát, amihez cigány nyelvművelésre, nyelvújításra és minél kiterjedtebb fordításirodalomra van szükség. A kulturális-nyelvi alapú nemzetfogalom megképzése előtt jelentős akadályként tornyosult a Magyarországon beszélt cigány nyelvek dialektológiai sokfélesége és esetenként a nagyobb nyelvjárások közötti távolság. Az egységesítés szükségességét már többen szóba hozták, amely immár a kisebbségi kultúrán belül ismételné meg a 19. századi nemzetépítés homogenizáló gyakorlatát. A nyelvi homogenizáció mellett szállt síkra Choli Daróczi József is, aki elsőként fordította le az Újszövetséget a lovári Magyarországon használt változatára. Emellett neki köszönhetjük a klasszikus magyar költészet számos remekének lovári fordítását. A Csavargár utcai munkásotthonban végzett munkáját feljelentések övezték, és besúgókon keresztül folyamatos ellenőrzés alatt állt. A magyarországi cigány értelmiség szerveződésének kezdeteire Choli Daróczi József 2010-ben így emlékezett:

Nem voltunk sokan! 1968-ban ismerkedtem meg Lakatos Menyhérttel, aki ugye Vésztőről, Békés megyéből jött Budapestre. Hasonló módon jött, mint én a korábbi felmeneküléseimkor. Törvényszerű volt, hogy jelentkezett. Összeakadtunk.

¹⁰ Choli Daróczi József élettörténete külön is figyelmet érdemel, mert az 1970-es és az 1980-as években meghatározó szerepe volt a cigány értelmiségi attitűdök kialakításában, és mert az 1980-as években egyre erőteljesebben polarizálódó értelmiségi társadalom egészében nagy tekintélyt volt képes kivívni magának. Choli Daróczi József apai családja a Máramaros környéki Királydarácra származott. A nagyanyja a lovári, a nagyapja a patrinár közösségi hagyományt és nyelvet hozta magával. A család Magyarországra menekült, Choli Daróczi József már itt született 1939-ben. Az első két általános iskolai osztályt román nyelven, a továbbiakat magyar nyelven osztályokban töltötte. Szülőfaluját, Bedőt, tizenévesen elhagyta. Segéd munkásként helyezkedett el az építőiparban, munkásszállón lakott. Ezt követően járnak tanult Várpalotán. Innen egyik bányász társa rábeszélésére disszidálni próbált, de a határon elfogták, és tíz hónap börtönbüntetésre ítélték. Egyik cellatársa a későbbi miniszterelnök, Antall József volt. A börtön után a Csepel Vas- és Fémműveknél lett segéd munkás. A dolgozó iskoláján fejezte be az általános iskolát. Ezután előbb gépipari technikumba járt, öntőnek tanult, majd átjelentkezett a Jedlik Ányos Gimnáziumba. Itt kezdett magyar verseket lovárra fordítani, és innen indult el az irodalmi pályán. Emellett Choli Daróczi 1972-től Újpalotán tanítóként is dolgozott, ahol jobbára cigány gyerekekkel foglalkozhatott. Elvégezte a Tanárképző Főiskolát, majd népművelőként dolgozott, amihez újabb diploma megszerzésére is szükség volt. Így került a Csavargár utcai munkásotthonba kulturális igazgatónak.

1974-ben jött haza Amszterdamból Péli Tamás. Megjelentek cikkeink, írásaink, verseink. Amikor behívtak minket a pártközpontba, s mentünk azon a sok lépcsőn, Menyhért azt mondta nekem: Choli, lehet, hogy nem jövünk ki innen? Azt hittem, hogy ott összeesek, úgy megijedtem. Tudniillik tényleg megvolt a veszélye, pedig a világon semmit nem csináltunk, csak cigány értelmiségről beszéltünk, cigány irodalomról beszéltünk, cigány művészetekről beszéltünk. Igen ám, csak hogy az akkori politika nem ismerte ezt el, nem volt szabad ezt ismerni. A cigányság társadalmi réteg, nem etnikum – mondták. 1972-ben Daróczi Ági győzött a *Ki mit tud?*-on, bekerült az egyetemre. Öt év múlva, körülbelül 1976–77-ben kapcsolódott hozzánk. Már korábban, gimnazistaként is velünk volt a kislány, de nem lehetett rá hivatkozni. 1975–76-tól vele együtt már öten voltunk. Mindig attól félték ezek a nagyon szép emberek, a legkülönbözőbb szinten és fokon, hogy miért mondjuk mi azt, hogy cigány értelmiség? Kiket értünk ez alatt? Azt hitték, hogy valóban valami nagy tömeg van mögöttünk, és valami nagy szervezkedés. Mindig konspirációt sejtettek, miközben tényleg csak öten voltunk.¹¹

Az 1970-es évek folyamán Choli Daróczi Józsefen, Lakatos Menyhérten, valamint a festőművész Péli Tamáson kívül az alkotó energiákkal teli, jövő felé forduló roma értelmiségi színtéren megjelentek olyan, az 1950-es években született, fiatal művészek, akik bár egy nemzedékkel fiatalabbak voltak, pályaindulásuk ugyancsak az 1970-es évek elejére vagy közepére esett. Közülük kiemelkednek Bari Károly, Holdosi József és Kovács József Hontalan írók, Szentandrassy István festő, Daróczi Ágnes előadó-művész (Choli Daróczi másodunokahúga) és Szecső Kovács Zoltán koreográfus. A kezdetben még igen szűk, de igen ambiciózus roma értelmiségi szerveződések törekvései egy irányba mutatnak az 1970-es évek nemzetközi roma polgárjogi mozgalmainak céljaival. 1971-ben ülésezett először a London melletti Orpingtonban az első Roma Világkongresszus. A Roma Világkongresszus létrejöttét támogatta az Egyházak Világtanácsa (World Council of Churches) és India kormánya is. Tíz ország képviselőit hívták meg (Nagy-Britannia, Németország, Finnország, Norvégia, Franciaország, Spanyolország, Írország, Csehszlovákia, Magyarország, Jugoszlávia), és végül huszonhárom értelmiségi, művész, roma polgárjogi aktivista ülésezett. A kongresszus nemzeti szimbólumként elfogadta a kék-zöld zászlót közepén vörös, tizenhat csakrára osztott körrel, nemzeti himnuszoként pedig a *Gelem*, *Gelem* kezdetű dalt, amelynek eredetije egy több változatban élő balkáni népdal volt, ezek alapján komponálta Žarko Jovanović Jagdino. Eldöntötték továbbá, hogy önmegnevezésként a „roma” szót fogják használni a gipsy és a Zigeuner különböző nyelvi változataival szemben. A háborús bűnökkel foglalkozó albizottság döntést hozott arról, hogy a második világháborúban elkövetett roma népirtás áldozatainak emléknapiját minden évben megtartják.

Magyarországról Lakatos Menyhértet hívták meg Orpingtonba, de a magyar hatóságok nem engedélyezték a kiutazását. A Genfben 1978-ban megrendezett második

¹¹ VARGA Ilona, *Gazdag falvakat adjon az Isten! A 70 éves Choli Daróczi József emlékezik*, Barátság 2010/2., 6072.

Roma Világkongresszusra, ahova huszonhárom országból érkeztek résztvevők, már Lakatos Menyhért és Choli Daróczi József együtt utazhatott. Mindketten a mozgalom meghatározó figurái lettek, ahogyan a későbbiekben Péli Tamás és Daróczi Ágnes is. 1978-ban a Roma Világkongresszus javasolta az ENSZ-nek, hogy a romákat fogadják el állam nélküli önálló nemzetnek, és ekként kérték a roma nemzet felvételét az ENSZ tagjai közé. A Szovjetunióval szövetséges kelet-európai rezsimek sértődötten reagáltak arra a világkongresszusi megállapításra, hogy hátrányosan különböztetik meg és elnyomják saját cigány népességüket.¹² A kongresszust Kelet-Európa minden országában rendőrségi vegzálás és titkosszolgálati megfigyelés követte.

A vázolt politikai folyamat Magyarországon, mint minden más országban, a művészetekben, az irodalomban vette kezdetét. Művészeti projekteken jöttek létre a de-territorizáló nyelvek változatai, amelyek a többségit mint erőszakosan homogenizálót leplezték le. A magyarországi cigány irodalom önmegfogalmazásának kezdetét Bari Károly *Holtak arca fölé* című verseskötetének 1970-es megjelenéséhez szokás kötni. A korban Tandori nagy költői fellépése után Bari Károlyé volt a következő széles körben nagy figyelmet ébresztő entrée. Az első kiadás tizenegyezer példányban jelent meg, amit 1971-ben újabb tizenegyezer utánnomott példány követett. Ha a kötetet nem poétikai szempontból vizsgáljuk, hanem a társadalmi diszkurzusminták alapján, elmondható, hogy kétféle diszkurzust vitt színre. Az egyik megfelelt a Kádár-kor hivatalos beszédmódjának, amely szociálpolitikai kérdésként kezelte a cigányság sorsát. A *Kínom indított útnak* című vers ugyan él a cigánysággal hagyományosan kapcsolatba hozott allegóriákkal, a „cigány” szó azonban nem íródik le benne, annál inkább az „idegen”, de a sors explicit alaptapasztalataként a szegénységet jelöli meg:

Kínom indított útnak,
napégett mezőkön,
a völgyek hideg mélységein át,
hogy fölmérhessem magam,
hogy csillagot fakasszak vérből, verítékből,
kírabolt tizenhat évemről letépjem
káromkodó anyám átkát.

Pokol-tüzes vérem kiégetett ingei
idegen emberré öltöztettek,
múltam szikrázásán áttetszik a ház,
ahonnan megátalkodott hitem magányba kergetett,
világba űzött címeres szegénységből, sárkányként száguldjak a héthatárba.

Ugyanezt a diszkurzust folytatja a kötet első ciklusának következő darabja, a *Reátok terítem* című vers. A kötet poétikai szempontból erősen kapcsolódik Nagy László

¹² Celia DONERT, *The Rights of the Roma. The Struggle for Citizenship in Postwar Czechoslovakia*, Cambridge University Press, New York, 2017, 214.

költészetéhez, és általában az úgynevezett népies líra hagyományához. Nem hiányozhat belőle a népies irodalom hagyományrendszerében obligátnak tekinthető anyavers, illetve szülővers, amilyen Illyés, Juhász Ferenc és Csoóri Sándor költészetében is kitüntetett helyet foglal el. A „cigány” szó, illetve a „cigányok” megjelölés először *A cigányok sírjánál* című versben bukkan fel, de hangsúlyosan a befejezett múlttal kapcsolódik össze:

Keserves gönceik rákövültek az időre,
farkas-szilaj szemükben elparázslott a tűz,
[...]
senki sem vette észre, hogy
vad cigány-sorsuk ága megroppant,
észrevétlen mentek el a világból,
görcsös fák nőttek izmos karjaikból,
száraz lábuk csillagot lépett
a zuhogó felhő-mezőkre.

Ehhez képest fordulatot jelez a kötetben a *Vándorcigányok* című vers, amely a kollektív cigánysors allegóriáját hozza létre a jelenben, mégpedig a modern európai társadalmakban alapvető emberi jogaitól sok helyütt megfosztott,¹³ a Kádár-korban letelepedésre kényszerített, a cigánygyűlöletnek fokozottan kiszolgáltatott sátoros cigányok perspektívájából teszi elgondolhatóvá az általában vett cigány identitást. A versben a szegénység csak ennek a perspektívának alárendelve jelenik meg:

Hajnalok tornyai dőlnek vállunkra: szürke ködöt ásitó
csípős szelek sörényébe fogódzkodva érkező
hajnalok, a szegénység keserű füstje fojtogat
bennünket, nyikorgó szekereinken
visszük rongyokba öltöztetett, hegedűszóval cirógatott
isteneinket, csupa-tűz ölü asszonyainkat,
akik az árok szélén szülnek, tündérek ők,
az utak tündérei, harmattal mosakodnak,
gyöngyvírág-levéltre törölköznek, szemünkre
álmot énekelnek esténként
[...]
ponyvás szekereken kóborol népünk a világban
hidegen süvöltő telek, verejtékben ázó nyarak
között, tábortüzek hamuvá-rongyolódott
lángjaik alatt kincset keresnek az éveiket már nem tudó
cigányasszonyok, akik döglött macska szőrét

¹³ Vö. *Human Rights of Roma and Travellers in Europe*, Council of Europe, Strasbourg, 2012.

rakják haragosaik kenyérébe, hogy megrontsák őket,
arcunkra utak pora tapad, végtelen, csillagot-álmodó
puszták dideregnek mögöttünk, szurtos gyerekeink
az öröm piros citeráját zengetik naphosszat, gondtalanok,
nyikorgó szekereink az utak kőpadlójához nőttek,
kehes lovaink nyerítése lobog a levegőben

A vándorcigányok közösségéhez kapcsolódó identifikáció a kötetben később alkalmassá válik arra, hogy a beszéd általában is szembeállítsa egymással a cigányok marginalizált létét a várossal, vagyis a többségi társadalommal. Azokkal, akik dönthetnek arról, hogy a kapuk előtt várakozókat beengedik, vagy sem. Az *Azt hiszitek* című vers képkínálata meglehetősen egyértelműséggel mutat ebbe az irányba. A beszélő a megaláztatás és a kivetettség állapotában tudja magát, hangja modalitása a személyes és kollektív panasz regiszterében fogan. Nincs benne sem követelés, sem aktív ellenszegülés. A befogadást ajándéknak tekinti, és nem olyasminek, ami a polgári jogegyenlőség felvilágosult elvei alapján természetes jog.

Azt hiszitek, csak én
ácsorgok fényért és szeretetért
a város kapuja előtt,
csak én korbácsolom a ziháló szél
hátát átkaimmal és üvöltöm az égig
kivetettségem siralmait:
tizenhat évem nem elég
arra, hogy befogadjatok,
nem elég arra, hogy fejemről letépjétek
a megaláztatás pókhálót?

Sokan várjuk a kapukon kívül,
hogy bizalmatok rézkrajcárjaival
megajándékozzatok!

Feltételezhető, hogy a követeléstől mentes panasz hangvétele, továbbá a többségi diszkurzus részleges elfogadása is hozzájárulhatott Bari Károly költészetének korai sikeréhez, amellet természetesen, hogy megkérdőjelezhetetlen, tizenhét évesen is elemi költői erővel, képességek birtokában szólalt meg. A közösségi életformából való kiszakadás, az értelmiségi lét magányossága, amit a versek gyakran felpanaszolnak, a se ide, se oda nem tartozás tapasztalatát mélyíti el. Így az 1973-as kötet, az *Elfelejtett tüzek* modalitását is a melankólia határozza meg. A *Hazánk* című vers „a dobravert élet” ellenpárjaként a halált nevezi hazának. A képzet mögött jól felismerhető József Attila *Íme, hát megleltem hazámat* című versének ihletése.

Ráncokkal szíjazta arcunkat
 e földhöz az idő, e csontokkal kártyázó
 temetőhöz ráncokkal kötött, nem jön
 tavasz, nem jön tél sem, hogy eloldozzon,
 szívünket éjszakánként álm-ekékkel szántja körbe
 a sötétség, ideszülettünk virágyökerek étkéül,
 megsirattatni magunkat a szélben hófehér esővé ijedt
 almafákkal, mert szeretők sincs, ki könnyet ejtsen
 értünk, elszőktek, elfutottak csalódva, hajnali füvek tornyain
 harmat-harangokat kondított halálba a léptünk, ez hát
 a hazánk, ez a káromkodásainkra feszített
 szegénység, dobravert életünkért a nyomorúságra-alkudó
 kalmár, nem rejtőzhetünk mezők vállaira taszított
 homály mögé innen, zúzmara-szőrű ágak mögé nem
 rejtőzhetünk, törvények, szerelmek vigyázzák
 szökésünk, éjszakák fekete csontjaiért marakodó
 kutyák, lobogni, zúgolódní itt tanított
 a tűz, suttogeta ragyogva, villámmá dühödve:
 hamuvá átkozlak,
 hajlongó sors!

Bari Károly nem csak azzal alkotott jelentőset, hogy elsőként szólaltatta meg a modern magyar cigány költészet érvényes beszédváltozatait, de azzal is, hogy – folytatva a 19. századi elődök, Nagyidai Sztojka Ferenc és Ipolysági Balogh János folklorisztikai gyűjtőmunkáját, egyben a 19. századi magyar népdalgyűjtők elképzeléseit követve – gyűjtőutakon módszeresen lejegyezte különböző magyarországi és romániai cigány közösségek énekelt szövegeit. A 19. századi magyar és a programszerű tartalmakat az 1960-as, 1970-es években öltő cigány nemzetépítésnek a népköltészethez fűződő viszonyában nemcsak hasonlóságok, de különbségek is megfigyelhetők. Az egyik legfontosabb különbségre Beck Zoltán is utalt már: „Míg a népi kultúrából való táplálkozás valamiféle választás (még ha történetileg indokolt és kényszerű választás is) volt a magyar irodalomban, addig a cigányban ez egyetlen lehetséges útként, illetve forrásként érvényesült. Nem volt ugyanis kimunkált cigány irodalmi előkép sem a próza, sem a líra műnemében. Saját azonosságtudat pedig nehezen építhető ki saját kulturális múlt hiányában.”¹⁴ Beck egy másik hasonlóságra és különbségre is felhívja a figyelmet: „Az 1840-es évek magyar és napjaink cigány irodalmát a tudatos szembe fordulás jellemzi: az egyik esetben a magyar irodalmi, akadémikus hagyománnyal (magyar), a másik esetben, jóval reflektívabb lévén ez irányban, az aktuális társadalmi környezettel (cigány). Itt a különbség – az előzőhöz hasonlóan – abban érhető tetten,

¹⁴ BECK Zoltán, *Egy irodalom teremtődése. Az identitásképzés problematikája a magyar nyelvű cigány irodalomban*, Iskolakultúra 1998/9., 56.

hogy a magyar népies irodalom elsősorban az irodalom közege belül, a cigány irodalom – irodalmi közege nem lévén – társadalmi közegevel opponál, tematikájában így tart fenn folytonosságot népköltészetével.”¹⁵

Egy harmadik, lényeges különbségről maga Bari Károly beszélt egy interjúban, betekintést engedve a gyűjtőmunka azon nehézségeibe, amelyek a dialektusok sokféleségéből adódnak:

Előfordult, hogy romániai adatközlőkhöz vissza kellett mennem, mert bizonyos szövegrészeket nem értettem. Az archaikus folklórszövegekben rengeteg az olyan szó, kifejezés, ami ma már nem használatos. Sok a szókölcsönzés is, mindenütt elsősorban a befogadó ország nyelvéből. Nehezíti a dolgot, hogy a romániai cigányok beszédmódja, kiejtése hasonult a román nyelv dikciójához. Az idegen fül ezt sokára szokja meg, ha egyáltalán megszokja. A pontos lejegyzés érdekében tehát ilyen esetekben tisztázom az adatközlővel a szöveget, mielőtt közzéteszem. Magyarország és Románia területén körülbelül tízféle nagyobb cigány nyelvjárás létezik, egyes csoportok teljesen önálló nyelvet beszélnek. A kutatóknak mindenesetre most már könnyebb dolguk lesz, mert sokfelé megfordultam, sok szöveget, dialektust lejegyeztem. A cigány nyelvet mindenképpen egységesíteni kellene. A túlságos dialektikus tagoltság miatt jelenleg még nem alkalmas arra, hogy kielégítő kommunikációs kapocs legyen a különböző csoportok között.¹⁶

A nyelv egységesítésének igénye, ami nagymértékű beavatkozást jelentene mind a nyelv, mind a nyelvhasználó közösségek életébe, világosan kifejezi, hogy az 19. századi cigány etnográfusokkal és folkloristákkal ellentétben Bari esetében a népi szövegek gyűjtése a nemzeté válás programjának része. Nem csupán az utal erre a kapcsolatra, hogy a gyűjtőmunka összefonódik a közös nyelvi identitás kialakításának céljával, hanem önmagában már az is, hogy a szóbeli népi kultúra anyaga megőrzendő értéknek minősül, és áthelyeződik az írásbeliségbe, módot és lehetőséget adva az archiválásra. A népi kultúra értékességének gondolata a 19. században a korábbinál szélesebb, nyelvi-kulturális alapokon nyugvó nemzetépítés alapelveihez, lejegyzésének gyakorlata pedig a praxisához tartozott. Jól látszik, hogy az írásbeliség terjedése a cigány kultúrában is nagy eséllyel a nyelvjárási sokszínűség csökkenéséhez vezet, ami azt jelenti, hogy a kisebbségi kultúrán belül is lejátszódik a homogenizálódás folyamata.

Az 1970-es évek folyamán tehát egyértelműen megfogalmazódott Magyarországon a cigányság kulturális-nyelvi alapokon nyugvó közösségi identifikációjának igénye, ezen belül a magyarországi cigány irodalom önmegfogalmazásáé. Ekképp emlékezett Bari Károly 1991-ben a magyarországi cigány irodalom önmegfogalmazásának korai évtizedeire:

¹⁵ Uo.

¹⁶ JÁVORSZKY Béla Szilárd, *A folklór a kultúra kötőanyaga. Bari Károly beszél cigány népzenei és népmesei gyűjtéseiről, versekről és az Ives Könyvekről*, Népszabadság 1997. július 12., 27.

Az elmúlt néhány évtizedben az alakuló, öntudatra ébredő cigány művészcsoporthoz tagjai közéleti szereplésekkel is próbálkoztak, hogy a többségi társadalom népiújról alkotott előítéletes, hamis képzetét megváltoztassák, de nem ismerték a közéleti megszólalás követelményeit, ezért igazságoktól izzó, hevületes megnyilatkozásaik nem segítettek az ügyet.

A hatalom ellen nyíltan támadó, nyers őszinteségük talán nem is bátorság volt, hanem ösztönös félelem. Félelem attól, hogy az előirányzott asszimiláció fölszámolja az őket őrző hagyományait. Hogy fölszámolja nyelvüket is, márpedig a nyelv minden nép kultúrájának legmagasabb csúcsa, az önazonosságtudat biztosítója, s ha az asszimiláció fölszámolja az identitást, akkor megsemmisül a népük.¹⁷

A műfaji kódok jelentőségét is figyelembe véve a közösségi identifikáció irodalmi formáját alakította ki sikerrel Holdosi József első regénye, az 1978-ban megjelent *Kányák*, amely egy többgenerációs családtörténet keretében egy cigány közösség történeti identifikációjának átfogó képét nyújtja. Holdosinál a közösségi történetmesélés a mese és a mítosz narratív sajátosságaira épül, és nem csupán ebben a regényben, hanem a *Cigánymózesben* (1987) is kitüntetetten a Bibliával, az európai kultúra egyik legfontosabb alapítószövegével tart fenn párbeszédet.

A cigány kisebbséggel és a cigány irodalommal szembeni hivatalos politikai álláspont tarthatatlansága mutatkozott meg 1981-ben a *Fekete korall* című versantológia kapcsán kibontakozott vitában. A Choli Daróczy József által szerkesztett kötetben Kovács József, Balogh Attila, Szepesi József, Osztójkán Béla, Burai Katalin és Lajkó Lakatos József versei voltak olvashatók. A *Fekete korall*ról a *Kritika* című folyóiratban Vekerdi József írt igen negatív hangú recenziót. Az írás valójában nem a könyvről szólt, amit jelez az is, hogy nem a lapszám irodalomkritikai rovatában, hanem a kulturális-politikai vitacikk között jelent meg. A versek Vekerdi szerint érdektelenek, és valójában nem a cigányság kultúráját fejezik ki. Ez utóbbit ő a folklórral azonosította, vagyis valami olyasmivel, amit a múlthoz tartozónak tudott. Egy évvel korábban az ő válogatásában és jegyzeteivel jelent meg a *Cigány népballadák és keservek* című gyűjtemény Csenki Imre és Csenki Sándor gyűjtése alapján. Vekerdi a *Fekete korall*t a párt cigánypolitikájával szembeni támadásnak érzékelte, és veszélyes tendenciák megtestesülését látta benne. Reakciója ennek megfelelő volt. Leszögezte, hogy a magyarországi cigányság nagy része nyelvileg asszimilálódott, 71 százalékuk magyarul beszél. Sérelmezte, hogy a könyv nem hangsúlyozza kellőképpen, „társadalmunk milyen nagy arányú erőfeszítéseket tett és tesz a cigány lakosság felemelkedése érdekében”,¹⁸ pedig a hátrányos megkülönböztetésük már a múlté. Majd rátért fő kifogásra. Az antológia kizárólag a szerzők származása alapján válogat. Sőt, ha jobban szemügyre vesszük, faji alapon: „Ezt az elfogadhatatlan szemléletet sugalmazza a kötet hatásvadász címe is:

¹⁷ BARI Károly, *Cigánynak lenni, költőnek lenni = Bari Károly költő, folklórkutató interjúk, recenziók és más írások tükrében*, szerk. KECSKÉS András, Petőfi Sándor Művelődési Központ, Gödöllő, 221.

¹⁸ VEKERDI József, *Fekete korall*, *Kritika* 1981/7., 6.

Fekete korall, az állítólagos cigány »faj« fekete bőrszínére célozva.” A fajelmélet Vekerdi szerint a cigány szeparatizmus szolgálatában áll. Figyelmeztetett:

A cigány szeparatista törekvések Nyugaton rendkívüli méreteket öltöttek a legutóbbi években, és hatásuk Magyarországon is egyre jobban érződik, bár ezt híveik leplezni igyekeznek. A cigány nacionalista dezintegrálódás jelenlétének bizonyítéka a szóban forgó kötet is, mint általában az utóbbi évek cigány romantikája.¹⁹

Vekerdi József a korabeli romológia vezető szakértőjének számított. Emellett nyelvész-ként és indológusként, a szanszkrit nyelv tudósaként is jelentős életművet tudhatott a magáénak. Az Eötvös Kollégiumban töltött évek után az ELTE Orosz Tanszékén kezdett oktatni, majd pályája jelentős fordulatot vett, amikor 1957-ben elítélték, és három évre bebörtönözték. Ezt követően csak nagy nehézségek árán térhetett vissza a tudományos pályára. A *Fekete korall*ról szóló vita idején, 1981-ben az OSZK csereosztályát vezette. A fajelméleti alapozottság, a nacionalizmus és a szeparatizmus olyan súlyos vádak voltak, amilyenekkel a korszak fogalmi készletében csak a legsúlyosabb esetekben lehet találkozni. Pusztán személyes indokok, például a szerkesztővel szemben érzett ellenszenv, ezek használatát semmiképp sem indokolhatta. Mivel Vekerdi-nek szakértőként volt befolyása a párt cigánypolitikájára, a *Kritika* következő számában válaszolók ennek megfelelő felháborodással utasították el Vekerdi álláspontját.

A leghatározottabb ellenvéleményt Csalog Zsolt fejtette ki. Ő 1971 óta dolgozott Kemény István mellett, majd a kutatócsoport munkájának betiltása után 1977-ben publikálta első cigánysággal foglalkozó szociográfiáját, a *Kilenc cigányt*. Csalog megszólalása azt is világhossá tette, hogy vannak olyan liberális értelmiségiek, akik a nyilvánosság előtt vállalják a konfrontációt a hatalommal, és a cigányság integrálásának kérdésében gyökeresen eltérő, emancipációs nézeteket vallanak:

A cigánykérdés korunk társadalmi valóságának valóságosan létező eleme. A szociológia sok mindent tud e nem túl szívderítő témáról, tud egyet s mást a tudományok csarnokaitól távol élő közember is, ha nyitott szemmel s gondolkodva él – a tudós Vekerdi József viszont sajnálatosan keveset tud. [...] Micsoda eufemizmus, micsoda valóságghamisítás a szociológiailag létező és magát vállaló cigányt mint „cigány származásút” aposztrofálni! És miféle gesztus elvitatni tőle helyzetismeretének, identitáskeresésének, magát-vállalásának elemi jogát! Gyülekezési tilalmat kér Vekerdi a cigány költőkre – s miért is? Mert hiszen magyarul beszélnek-írnak, és – kész neveltség – arcszínük nem elég fekete, nem mind elég feketék. Elutasító ítéleteit fogalmi zavarok és tévedések sorával támasztja alá Vekerdi. A nyelvi asszimiláció, amelyen a magyarországi cigányság zömét jelentő ún. magyarcigányság már átesett, távolról sem azonos a kulturális, de különösen a társadalmi asszimilációval, amelyen a cigányságunk minden igyekezete ellenére bizony még nem esett át.

¹⁹ Uo.

A kultúra fogalma koránt sem azonos a folklór-kultúrával, amely ha nem is egészét, de nagy részét csakugyan feladta már a magyarcigányság – de ezzel együtt még súlyosan részese a magyarországi cigány szubkultúrának-szubkulturáknak. A cigányság hátrányos helyzete nem egyszerűen „múltbeli”, s „a múlt terhes öröksége”, hanem jelenünkben is reprodukálódó jelenség, s e tény felismerése nem „a szocialista társadalmat akarja vádolni”, hanem elemi feltétele minden progresszióknak, megoldásnak – míg persze ugyanakkor minden ködösítés tartósítja a problémák megoldhatatlanságát.²⁰

Vekerdi József a válaszcikkében az MSZMP KB Politikai Bizottságának 1961. június 20-án kelt határozotára hivatkozott, és megerősítette:

a párthatározat álláspontja teljes összhangban áll az idevágó tudományos kutatások eredményeivel, viszont éles ellentétben áll a burkolt szeparatista vagy nyílt fajelméleti törekvésekkel, amelyek a homályos „etnikum” megfogalmazással nem néprajzi, hanem politikai elgondolásokat lepleznek.²¹

Témánk szempontjából igen fontos Csalognak az a megjegyzése, amely a nemzetiségi irodalmak rendszertani helyét igyekszik megalapozni. Azért is fontos ez a megjegyzés, mert Csalog ehelyütt elégtelennek láttatja a nyelvi aspektus meghatározó jellegét, és erre éppen a magyarországi cigány irodalmat hozza fel szemléletes példaként: „Egy költészet hovatartozását sem »kizárólag az szabja meg, hogy milyen nyelven keletkezett«, hanem ezen túl még sok minden egyéb is; a kultúrtörténet és a huszadik század számos csoportspecifikus kultúráját ismer a nyelvi asszimiláció utáni történeti fázisban is, akár még »nemzetiségi« irodalmakat is, amelyeket a befogadó közeg nyelvén írtak az integráltak. De a tévedések, fogalmi bukfenek csúcsa az integráció fogalmának összekeverése a »szeparatizmussal«.²² Csalog megjegyzése azért is tanulságos, mert világossá teszi, hogy amikor irodalomtörténet-írásunk ragaszkodik a nyelvi homogenitás tételéhez, és a területi alrendszeren kívül nem ad helyet a társadalmi csoportok irodalmi tudatának megképzése számára, akkor akarva-akaratlan, de annál represszív módon ragaszkodik ahhoz, hogy ezen csoportok léte akkor is szociológiai képződmény, ha a kisebbségi irodalom tudata az adott csoporttal kapcsolatban már megjelent. Bármilyen kellemetlen, kijelenthető, hogy irodalomtörténet-írásunk megragadt abban a paradigmában, amelyet az idézett vitában a legsúlyosabb inszINUÁCIÓKKAL Vekerdi József képviselt.

A kialakuló magyarországi cigány irodalom legalapvetőbb vonásait Beck Zoltán hivatkozott tanulmánya kiválóan foglalta össze.²³ A teljesség igénye nélkül olyan kiemelkedő szerzők művei alkották ekkor a magyarországi cigány irodalom korpuszát,

²⁰ CSALOG Zsolt, *Nem elég fekete korall?*, Kritika 1981/11., 21.

²¹ VEKERDI József, *Válasz bírálóimnak*, Kritika 1981/11., 24.

²² CSALOG, I. m., 21.

²³ BECK, *Egy irodalom teremtődése*, 55–66.

mint Lakatos Menyhért (1926–2007), Choli Daróczi József (1939–2018), Osztojkán Béla (1948–2008), Rostás Farkas György (1949), Holdosi József (1951–2005), Bari Károly (1952), Balogh Attila (1956) és Szécsi Magda (1958). Szécsi Magda kivételével mindannyian szerepeltek az *„Egyszer karolj át egy fát!”* című, Murányi Gábor által szerkesztett reprezentatív antológiában, amely 1986-ban először fejezte ki nyomatékosan az irodalmi és a politikai tér számára a magyarországi cigány irodalom létét. Olyan cigány származású írókat és olyan szövegeket vonultatott fel az alcímében cigányalmanachnak nevezett kiadvány, akik és amelyek egyaránt a cigány identifikáció módozatait alakították ki a magyar irodalom terén belül. Külön nyomatékot adott a könyv élén szereplő interjú, amelyet Murányi Gábor a Hazafias Népfront akkori főtítkárával, a politikai élet egyik aktuális főszereplőjével, Pozsgay Imrével készített. Az apropó az Országos Cigánytanács 1985-ös megalakítása volt. Az interjúban Pozsgay egyértelművé tette, hogy amíg korábban a cigányság ügye „lesüllyedt településpolitikai, szociálpolitikai kérdéssé, és ezzel lakásosztássá, a beilleszkedést és az asszimilációt sürgető politikai magatartássá”,²⁴ most ez már „etnikai kérdésként vetődött föl”.²⁵ Később kijelenti: „Tudom viszont, hogy van még egy kérdés, amiről feltétlenül beszélni kell. Különösen azért, nehogy félreértésre adjanak alkalmat a szavaim. Tehát arról, hogy nemzetiségi létnek tekintsük-e a cigány etnikum létét vagy sem? Ez is benne van a levegőben. Szerintem ez sem tabu. Ostobaság és szűklátókörűség lenne tabuként kezelni. Ebben a kérdésben a szociológiai és történeti tényeknek van szava, és annak, hogy a nemzetiségi kritériumoknak a Magyarországon élő cigányság megfelel-e. De a döntés ne a többségi nemzet ítélőképeségéből fakadjon, hanem az objektív és tárgyilagos vizsgálatból.”²⁶

Pozsgay tehát a kérdést nyitottnak nyilvánította, és a választ illetően nem foglalt állást. A Murányi Gábor szerkesztette almanach ebben a kontextusban helyezte el a magyarországi cigány irodalom létének kérdését. A kötet másik hangsúlyos írása Csengey Dénes *„Nehéz élet az ének”* című esszéje, melynek alcíme ez: *Cigány írók és költők a magyar irodalomban*. Csengey pozíciója, ahonnan a magyar nyelvű cigány irodalmat nézte, jellegzetesen és mai perspektívából nézve megdöbbentően kolonialista. Számára bizonyításra szorult, hogy a cigányságnak van kultúrája, és hogy alkalmas arra, hogy kultúrája az európai kultúra része legyen. Másrészt viszont annyiban pozitív attitűdöt hordozott, amennyiben egy bonyolult indázó mondatban már esszéje legelején kihirdette a bizonyítási eljárás sikerét. A mondat egyszerre tartalmaz súlyosan negatív megkülönböztetést és vállon veregetést. Ezt az abszurditást maga a nyelv is kifejezi, ám anélkül, hogy erre Csengey reflektált volna. Ugyanabban a mondatban minősítette ugyanis a magyar nyelvű cigány irodalmat bizonyítási eljárásnak és ítélet-hirdetés után elhangzó védőbeszédnek. Ez a perrendtartás szempontjából értelmet-

²⁴ MURÁNYI Gábor, *A szociológiai és a történeti tények szava. Beszélgetés Pozsgay Imrével = „Egyszer karolj át egy fát!”*. *Cigányalmanach*, szerk. Uő., TIT Országos Központja Cigány Ismeretterjesztő Bizottsága, Budapest, 1986, 5.

²⁵ Uő., 6.

²⁶ Uő., 9–10.

lenség. Másrészt a bírósági gyakorlat metaforikus megidézése a szocialista Magyarországon kellemetlen allúziókat keltett, mert olyan perekben, amelyek esetében cigányok ültek a vádlottak padján, sokszor éppen az történt, amiről Csengey akaratlanul beszélt. Az ítélet eleve megvolt, mielőtt a bizonyítási eljárás lezajlott volna:

Ha hinnék abban, hogy létezik hiteles nézőpont, amely felől a művészetre tekintve lehetséges annak működését valaminő határozott szándékkal véghezvitt műveletté, célirányos eljárássá egyszerűsíteni, azt mondanám első közelítésként: a magyar nyelvű cigány irodalom, ez a történelmi időtávlatokból vett mértékkel igen fiatal irodalom nem más, mint egyetlen és szakadatlan, olykor a bizakodó reménység hangján, de gyakrabban (és: hitelesebben) perlekedve, a megszorított reménytelenségben kihívó éllel, ítélet uráni vallomásos őszinteséggel előadott védőbeszéd, a história pulpitusá előtt lefolytatott bizonyítási eljárás. Bizonyítása annak, hogy a cigányság kultúrára, mítoszra, vallásra fogékony szellemiséget menekített át fél évezred, számára vesszőfutásos történelmén, Ázsiát és Európát bizonyítással sajátos és érdekesen merész, noha sajnos csak töredékeiben ismert rajzolatlanul ábrázoló vándorútján, hogy e nép lelkét nem nyomják történelmi büntetésre érett bűnök, hogy nem számítható habitusának állandó elemei közé a hazugságra, a lopásra és a lustaságra való, szakállas előítéletekből odakölcsonzött hajlam, hogy az időről időre megismétlődött, célirányosan elgondolt, ám a cigány identitásmozgásokra nézve megsemmisítő következményekkel járó „felemelési kísérletekkel” szemben tanúsított ösztönös ellenállás nem jelent egyszersmind az európai kultúrába illeszkedő életmódra való eredendő alkalmatlanságot.²⁷

Hozzá kell mindehhez tennünk, hogy az esszé végén Csengey visszavonta a bírósági eljárás metaforikáját. Miután rövid vázlatban tárgyalta Lakatos Menyhért, Holdosi József, Osztójkán Béla és Bari Károly alkotásait, kijelentette: „ez a fiatal irodalom nem történelmi és társadalmi folyamatok illusztrációja, semmiképpen nem bizonyítási eljárás, és nem lehet ügyészi huzakodások tárgya. Gazdag irodalom, nagykorú művészet ez. Méltó arra, hogy a magyar kultúra hozzá való viszonyát taláros önjelöltek helyett a magyar szellem legjobbjai határozzák meg.”²⁸ Csengey azt is pontosan érezte, hogy a cigány alkotók helyzetét a korban feloldhatatlan feszültség jellemezte. Ha kisebbségi alkotóknak tekintették magukat, akkor „az autonóm művészi rang esélyétől” kényszerültek eltávolodni, ha pedig elutasították a cigány irodalmiság kontextusképző létjogosultságát, akkor „a szellemi haza megteremtésére szólító kihívástól, a jószerint csak csempészárúként tovább hordható küldetésről”²⁹ kényszerültek lemondani. Ellentétbe került tehát a tisztán esztétikai alapon szerveződő

²⁷ CSENGEY Dénes, „Nebéz élet az ének”. *Cigány írók és költők a magyar irodalomban* = „Egyszer karolj át egy fát!”, 80.

²⁸ *Uo.*, 95.

²⁹ *Uo.*, 82.

kánonhoz kapcsolódó irodalmi tudat a heteronóm irodalmi tudattal, amely számot vetett azzal, hogy az irodalom társadalmi, politikai fenomén is. A kisebbség–többség társadalmi, politikai problémája az esztétikai-intézményi kanonizáció szférájában centrum–periféria problémaként jelentkezett. A kisebbségi lét hibriditása ebből a szempontból is igazolható. A kétféle megközelítés homogén vagy nagymértékben homogenizált társadalmakban, amelyek a radikális többrendszerűséget³⁰ nehezen viselik el, sokszor vagy-vagy döntést igényel. Jellemző megnyilvánulása a jelenségnek Bari Károly egyik 1986-ban tett nyilatkozata: „a saját elhatározásomból soha nem szerepeltem egyetlen cigány antológiában sem. Ennek több oka van, amikből most csak kettőt említenék. Az egyik, hogy komoly esztétikai kifogásaim vannak az antológiákban szereplők legtöbbjének írásaival szemben. A másik ok pedig, hogy én a költészet szempontjából egyáltalán nem tartom fontosnak megjelölni a származásomat, sőt azt tapasztalom, hogy a származás kihangsúlyozása erősen leszűkíti a versek értelmezési lehetőségeit.”³¹ Ennél általánosabban fogalmaz Jónás Tamás 2002-ben. Az interjú készítő Kerényi György egyik megjegyzésére ezt válaszolta: „Szerintem sincs olyan, hogy cigány irodalom, de ha van, akkor sem szabad, hogy legyen.”³² Hasonlóképpen nyilatkozott Kunhegyesi Ferenc festő 2024-ben: „Abban a pillanatban, hogy cigány művészetet mondunk, már eleve szegregálunk.”³³ Mindhárom nyilatkozat, de különösen Bari Károlyé felidézi azt a közismert esetet, amikor az 1986-osnál összehasonlíthatatlanul kiszolgáltatottabb körülmények között Komlós Aladár megszerkesztette, majd 1943-ban kiadta a *Száz év zsidó magyar költői* című antológiát, és Füst Milán, valamint Radnóti Miklós visszautasították a részvételt. Erre mindkettejüknek több okuk is lehetett. Az egyik alighanem az volt, hogy számukra a „zsidó” megbélyegzettséget jelentett. És miközben az állam zsidóként megbélyegezte őket, a verseiket olyan esztétikai térben szerették volna tartani, amelyről úgy vélhették, hogy ott csak a magyar irodalom legbecsesebb alkotásai foglalhatnak helyet, az alkotók etnikai vagy vallási megkülönböztetése nélkül. Ezért nem csatlakoztak egy esztétikai színvonalát tekintve nagyon vegyes kötethez.

Csengey Dénes narratívájában a befogadás³⁴ kétségtelenül jóakarató, sőt a veszteségekkel szemben megértő megnyilvánulásai súlyosan megbélyegző, jellemzően

³⁰ Itamar EVEN-ZOHAR, *A többrendszerűség elmélete*, ford. AMBRUS Judit, Helikon 1995/4., 434–450.

³¹ BARÓ Endre, „Szeretném, ha sokan olvasnák a verseimet”. *Beszélgetés Bari Károly József Attila-díjas költővel = Bari Károly költő, folklórkutató...*, 97.

³² KERÉNYI György, *Nagyon oda kell figyelni, hogy mit miért írsz le. Interjú Jónás Tamás íróval*, Barátság 2002/6., 3770.

³³ KOCIS Katica, *Nem tudjuk, milyen cigánynak lenni, mert cigányok vagyunk. Interjú Kunhegyesi Ferenccel*, Kultúra.hu, 2024. március 24. <https://kultura.hu/ne-csak-romakrol-ne-csak-romaknak-szoljunk/> (Hozzáférés: 2024. május 28.)

³⁴ Csengey Lakatos Menyhért pályaindulását taglalva egyértelműen a nyelvi és kulturális asszimilációt tekinti a magyarországi cigány irodalom döntő, a további utat is meghatározó választásának. Lakatos Menyhértről írja: „Részéről tehát tudatos elhatározásnak, megfontolt döntésnek tekintem azt a cigány kultúra későbbi fejleményeiben meghatározó jelentőségű tény, hogy magyar nyelven kezdett írni, hogy a tradicionális cigány közösségből kiszakadt vagy tudatosan kilépett, és munkásságát a cigányság beilleszkedésnek feltételeit kialakítani igyekvő vállalkozássá tette.” CSENGEY, I. m., 86.

kolonialista diszkurzív keretbe illeszkedtek. A cigány–magyar együttélés problémáját ekképp foglalta össze, az eredeti szövegben dőltbetűvel szedve:

lehetséges-e demokratikus viszony, egyenrangú viszony az egy államiság keretei között létező, de eltérő történelmi fejlettségű, sőt nem is ugyanazon fejlődési vonalhoz rendelhető társadalomrészek között, vagy pedig az a folyamat, melynek során az alacsonyabb fejlettségű civilizáció elsajátítja a magasabb fejlettségűt, szükségszerűen antidemokratikus folyamat, esetünkben a cigányságot modernizáló intézkedések pusztá tárgyává lefokozó művelet, és kikerülhetetlenül magával hozza a cigányságnak hagyományaiból, szokásaiból, kultúrájából, nyelvéből, minden sajátosságából való adminisztratív kilakoltatását, egy ősközösségi elemeket tartalmazó közösségmodell felmorzsolódását egy önminősítése szerint közösségi társadalomban.³⁵

Csegey abban is ellentmondásosan nyilatkozott, hogy a cigány irodalom ügye a cigány értelmiségre tartozik, vagy a demokratikus viszonyok kialakításában érdekelt teljes magyar értelmiség ügye kellene, hogy legyen.³⁶ Mindeközben világosan látta, hogy a magyar értelmiség jelentős része nem vette észre, vagy nem kívánta észrevenni, hogy a cigányság önmaghatározásáért folyó kulturális küzdelem a közösségi önmaghatározásokat eltipró politikai rendszer lényegét érinti.

A rendszerváltást követően megváltozott a magyarországi cigány irodalom társadalmi és irodalmi kontextusa, de nem gyökeresen. 1989-ben, az egyesületi törvény elfogadása után cigány nemzetiségi egyesületek is létrejöttek. A következő időszakban a nemzetiségi törvény megszületését és az asszimilációs politika feladását elsősorban a Német Nemzetiségi Szövetség szorgalmazta a Német Szövetségi Köztársaság kormányának támogatásával. A nemzeti és etnikai közösségek jogairól szóló törvény ennek ellenére csak 1993-ban született meg. Ez volt az 1993. évi 77. törvény, amely deklarálja a nemzeti és etnikai kisebbségek közösségi és egyéni jogait, foglalkozik a helyi és országos nemzetiségi önkormányzatokkal, a kisebbségek művelődési és oktatási öngazdálkodásával. A nemzetiségek parlamenti képviselője megoldatlan maradt, bár az Alkotmánybíróság ebben az ügyben már 1992-ben mulasztásos alkotmány sértést állapított meg. Az 1993-as törvény a magyar jogalkotás történetében először

³⁵ Uo., 82–83.

³⁶ „A felemelkedés első lelkesedése után kiábrándult, a szellemi haza alapításának hosszú és nehéz vállalkozásába visszavonult cigány írók és költők, az új cigány értelmiség nem észlelte azt a szimbolikus erőteret, melynek akaratlanul középpontjába került ügyével, nem tudta azt kivonni a magyar demokráciáról folyó lappangó vita mezőiből, azaz nem tudta azt a maga ügyévé tenni. Ugyanakkor viszont a kulturális és politikai demokrácia szélesítése érdekében fellépő magyar értelmiség sem tudatosította azt, hogy az autonóm cigány szellemiséget ért támadások, a cigány történelem elperlésének kísérletei, a cigány népköltészet gyűjtőinek és fordítóinak sorozatos megvádolása csalással, ferdítéssel, kultúra-hamisító hazudozással egyszersmind a kulturális és politikai demokrácia egésze elleni támadások, még hozzá többnyire oly egyértelműen az ötvenes években megásott lövészárkokból induló támadások, amely árkokból más irányú vitákban évek óta nem merészelt senki lövést leadni. Tehát a cigány szellemiség autonómiája ellen folyik az elvermelt ötvenes évek utóvédharca, amelynek a magyar értelmiség jobbjai nem szentelnek elég figyelmet.” Uo., 84.

államalkotó nemzetiségnek ismerte el a cigány kisebbséget is. Az első helyi önkormányzati választásokkal egyszerre lebonyolított nemzetiségi önkormányzati választáson 453 cigány önkormányzat alakult (közülük egy éven belül 32 megszűnt). Ezzel eldőlt a vita, hogy a magyarországi cigányság önálló etnikai kisebbségként tartható-e számon. A cigányság kisebbségi önrendelkezésének alapkérdései a kulturális mezőből a politikai mezőbe kerültek át, ahol azonban a messze legnagyobb lélekszámú magyarországi nemzetiségnek mindmáig nem sikerült egységes politikai szubjektummá válnia. Országos politikai szervezetei az aktuálisan hatalmon lévő pártok kliensei maradtak. A cigány irodalommal kapcsolatos kérdések azonban ezekről a folyamatokról immár leválaszthatóvá váltak.

Ez viszont nem jelenti azt, hogy a magyar nyelvű cigány irodalom egy olyan, minden társadalmi aspektustól megtisztított esztétikai térbe kerülne, ha létezik ilyen, amelyben a poétikai eljárásoknak nincs, nem szükségszerű, hogy legyen identitás-politikai jelentésük. Amikor például Kulcsár Szabó Ernő *A magyar irodalom története 1945–1991* című munkájában Balázs József epikájáról és Bari Károly költészetéről megállapítja, hogy „lényegében az irodalmi beszédmódok akkori erőviszonyainak köszönhetően a túlértékelő fogadtatást, az évtized végére olyan kevés kisugárzó ereje maradt e hagyományosan prófétikus hangoltságú, érzelmes-patetikus kifejezésformáknak [...], hogy alig kínáltak már kapcsolódási pontokat a születőfélben lévő új szemléleti tradíció számára”,³⁷ akkor ugyan megfontolandó állítást tesz, de egy lényeges dolgot nem vesz figyelembe. A prófétikusnak nevezett beszédmódot egyetlen aspektusra egyszerűsíti, arra, hogy eltörli az individuum és a kollektívum ontológiai különbségét, és a beszéd forrásaként színre vitt individuumot a kollektívum letéteményeseként, képviselőjeként tünteti föl. Bari Károly idézett versei nem feltétlenül támasztják alá, hogy nála ez az értelmezési keret fenntartható. Én magam úgy látom, hogy versei a kollektívumtól elválasztott individualitás mintázatát mutatják, ahol az írásbeliség művelése önmagában is elválaszt a szóbeliség egyszerű formáihoz, a meséhez és a meséléshez kötött kollektív léttől. Az érvelés ettől függetlenül is figyelmen kívül hagyja a tényt, hogy Bari maga egy új hagyomány kezdőpontján áll, sőt ő maga létesíti ezt a hagyományt, a magyar nyelven író modern cigány költészetét. Ezt az új hagyományt Bari költészete a magyar költészet hagyományozódásán belül teszi elgondolhatóvá, vagyis az irodalmi térben készen talált minták és pozíciók közül választja ki a funkcionális és a történelmi szerkezetnek leginkább megfelelő beszédmódot.

Láttuk, hogy a cigány etnikum szimbolikus elgondolásában milyen fontos szerepet játszottak a magyar nemzetképzés 19. századi mintái és szerkezeti sajátosságai. Amikor tehát Bari költészete közvetlenül a Nagy László-i, áttételesen a József Attila-i vagy az Ady Endre-i líramodellhez kapcsolódik, olyan líramodelleket választ, amelyek hangsúlyosan utalnak népköltészeti és közköltészeti előzményekre. Azon a ponton ugyanis, ahol Bari áll a magyar nyelvű cigány költészet alakulástörténetében, szükségszerű, hogy az individuális kifejezésformák hangsúlyos és könnyen hozzáférhető

³⁷ KULCSÁR SZABÓ ERNŐ, *A magyar irodalom története 1945–1991*, Argumentum, Budapest, 1994, 145.

kapcsolatot tartsanak kollektív nyelvi formákkal, amelyeknek – mint arról már szó volt – Bari gyűjtője is volt. Ilyen értelemben egyáltalán nem szabad választás kérdése, hogy ez a költészet milyen nyelven szólalt meg. Következésképp nem állja meg a helyét, hogy Bari költészete ne lett volna hatással új szemléletformák kialakulására. Egyfelől nyilvánvalóan erős hatással volt a magyar nyelvű cigány költészet későbbi alakulástörténetére, közelebbről például Balogh Attila, Jónás Tamás vagy Rafi Lajos költészetére. Másrészt éppen a Nagy László-i líra folytathatóságának tapasztalatát közvetítve hatással volt az 1970-es, 1980-as években a magyarországi cigány irodalom kontextusán kívül álló, de bizonyos értelemben szintén periférikus pozíciójú, ámde jelentős költői pályákra, például Sziveri Jánoséra. Kulcsár Szabó Ernő kijelentésének csak akkor van értelme, ha a mindenkori irodalmat homogén és centralizált történésnek tekintjük, csak hogy a valóságban a mindenkori irodalom heterogén és többrendszerű sajátosságokat mutat.

A többrendszerűség elvét azonban eleddig egyetlen magyar irodalomtörténet sem tudta érvényesíteni. Márpedig a deterritorizáció tendenciáját csak a többrendszerűség érvényesítése mellett volna képes a mindmáig erőszakosan homogenizáló irodalomtörténeti szerkezet befogadni, amire elengedhetetlen szüksége van a homogenizációból adódó kényszeres izoláció és folyamatos (ön)csönkítés oldásához. De képes lehet-e erre a magyar irodalomtörténet szerkezete azon a fokon, hogy etnikai csoportok irodalma alrendszerként is megjelenhessen benne? Önkritikusan jelezni kell, hogy amikor én magam irodalomtörténetet írtam, az Akadémiai Kiadónál megjelent *Magyar irodalom* című kézikönyv második világháború utáni fejezeteit, fel sem merült, hogy az alapvetően esztétikai elveket követő, a műfaji innovációk történetére koncentráló tárgyalásban helyet kaphatnának ilyen alrendszerek. És amikor Osztóján Béla *Átyn Jósának nincs, aki megfizessen* című regényéről írtam, hiába jeleztem annak jelentőségét a cigány emlékezetrendszerekben, a történelmi metafikció példaként alapvetően narrációs perspektívából elemeztem a regényt. Feltétlenül érthető tehát D. Magyar Imre, a terület egyik legkiválóbb szakértőjének elégedetlensége. 2012-ben állapította meg, hogy „a magyarországi cigányság irodalmáról eddig alig, s csak röviden, s olykor ráadásul jó szándékkal bár, de szakszerűtlenül írtak, a reprezentatív irodalomtörténetekből pedig, ha egyes alkotóit megemlítik is, majdhogynem teljes mértékben hiányzik a bemutatása”.³⁸ Ehhez azt is kénytelen hozzátenni, hogy az irodalom, különösképpen a modern cigány irodalom bemutatása hiányzik a cigánysággal foglalkozó ismeretterjesztő művekből is.³⁹ A 2012 óta eltelt bő évtized ezen a területen nem hozott változást. Vajon miért van ez így? Melyek a probléma mélyebben fekvő okai?

Az elmúlt bő két évtizedben két doktori disszertáció foglalkozott a magyarországi roma irodalom rendszerszintű kérdéseivel. Az egyiket Beck Zoltán, a másikat D. Magyar Imre írta. A legalapvetőbb kérdés természetesen az, hogyan definiáljuk

³⁸ D. MAGYARI Imre, *A magyarországi cigány irodalom (hiánya) a reprezentatív irodalomtörténetekben*, Forrás 2012/9., 92.

³⁹ Uo.

a magyarországi cigány irodalmat, miként határozzuk meg a kereteit. Beck Zoltán 2003-ban közreadott *A lehetséges cigány irodalom* című disszertációjában így válaszolt erre a kérdésre: „A cigány irodalmat megkísérlem a lehető legszélesebben érteni. Nem bizonyos szövegek zárt rendszereként kívánok tekinteni rá, hanem olyan rendező elvként, amely szövegek, szöveghelyek újraértelmezésére ad lehetőséget. Így aztán a cigány irodalom részét képezik a cigány/roma szerzők szövegei, függetlenül attól, hogy beás, romani, vagy éppen magyar nyelven íródtak-e. A cigány irodalom részét képezik a cigány és nem-cigány szerzők szövegei (nyelvtől függetlenül), ha a szöveg a cigány, roma, traveller stb. lexémát – a cigányság külső vagy belső megnevezései közül bármelyiket – szöveghelyzetbe hozza. A cigány irodalom részét képezik a szépirodalom etnikus természetű reprezentációs-önreprezentációs törekvései, stratégiái: milyennek látják a romákat a nem-romák, s milyennek látják a romák önnönmagukat, mi módon és miféle sztereotípiák kiépüléseinek színtere lehet az irodalmi szöveg.”⁴⁰ Beck Zoltán valóban bő, nyitott és igen heterogén fogalomhasználatot javasol. Ezért beszél lehetséges irodalomról, aminek a lehetőségesség, a létesülés minden vizsgálati esetben létmódjának alapjaihoz tartozik, és nem valami meglévőről, faktikusan megragadható-ról, vagy valami olyasmiről, ami most ugyan még csak lehetőség, de majdan meglévő, tárgyyszerűen megragadható valósággá válik. A fogalomleírást ennek megfelelően nem meghatározott elemek egy adott halmazhoz való odatartozását szabályozó elvként kívánja alkalmazhatóvá tenni, hanem egy heterogén olvasási, értelmezési szempont bevezetését javasolja a nemzeti irodalom egészének feltárásához. Hasonló ez a javaslat a feminista irodalomtudomány azon képviselőinek megfogalmazásaihoz, akik a női irodalmat nem a látszólag gendersemleges, valójában a legutóbbi időig férficentrikusan elgondolt nemzeti irodalmak genderspecifikus alrendszereként tételezik, amelynek elsődleges alapja az odatartozó szerzők biológiai neme lenne, hanem a nő és a női reprezentációját hangsúlyos vizsgálat tárgyává tevő, átfogó elemzési szempont bevezetésére tesznek javaslatot. Ezért lehet elfogadható, hogy Beck Zoltán nem foglalkozik a nemzeti irodalmak rendszerképző eljárásaival, és legföljebb csak egy igen elnagyolt kijelentéssel utal rájuk ekképp: „A nemzeti irodalmak rendszerében a szerzői származás, a tematika, a művek nyelve hangsúlyozódik (ezek bővebb kifejtésére most nincs módunk).”⁴¹

Beck Zoltán fogalomhasználatának tisztázottsága nem éri el azt a szintet, amely a tényleges használathoz szükséges. A cigány irodalom az ő felfogásában egyfelől a cigányság reprezentációjának irodalma, függetlenül a szerző etnikai hovatartozásától vagy a mű nyelvétől. Másfelől viszont etnikai tartalma is van. Definíciószerűen ide tartoznának a cigány/roma szerzők művei. Hogy ezzel a szemponttal mi a probléma, azt majd D. Magyar Imre meghatározási kísérletével kapcsolatban fejtem ki bővebben. Itt csak annyit jelzek, hogy míg az előbbi aspektus szövegelvű, az utóbbi szerzőelvű, és míg az előbbinek nincs etnikai tartalma, az utóbbinak ez az alapja. Ez súlyos

⁴⁰ BECK Zoltán, *A lehetséges cigány irodalom*, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Romológia Tanszék, Pécs, 2003, 19.

⁴¹ Uo., 17.

antagonizmust visz a cigány irodalomhoz tartozó fogalomkészletbe. Gondoljuk csak meg, ebben az esetben azonos rendszerbe kerül Gvadányi József *Pöstényi fürödés* című művének *Első Történet a' Czigányokkal* című fejezete, Arany János *A nagyidai cigányok* című műve és Weöres Sándor *Psychéje* Lakatos Menyhért *Füstös képek* című regényével, holott nemcsak az nyilvánvaló, hogy minden egyes mű cigányfogalma különböző, hanem az is, hogy Lakatos Menyhért nevelődésregényének egészen mások az intenciói, mint a felsorolt művek bármelyikének. Vannak a cigányság etnikai önmegfogalmazására, emlékezetkultúrájára vonatkozó intenciói, és ezek nem a szerző cigány származásából következnek, de az olvasásban nem is függetleníthetők tőle. Ha Lakatos Menyhért művét egyszerűen olyan regényként interpretálnánk, amely cigány szereplőket és csoportokat ábrázol, akkor az intenciói közül lényegeseket elnémitanánk. Ha tehát a kétféle jelenséget nem tudnánk nagyobb értelmezési veszteségek nélkül integrálni, márpedig nem tudnánk, akkor kénytelenek lennénk a cigány irodalomnak kétféle fogalmát fenntartani, amelyek közül az egyik a reprezentációs mintákra vonatkozna, a másik egy megszületőben lévő közösségi identifikációra. Ebben az esetben is a többrendszerűség mintázatának kialakítására volna szükség ahhoz, hogy az eltérő perspektívák ne kioltásák egymást, hanem egymás mellett érvényesülhessenek.

D. Magyar Imre 2013-ban védte meg *A magyarországi cigány irodalomról* című doktori disszertációját. Ebben ezt a meghatározást ajánlja: „Cigány irodalom a magukat cigánynak valló szerzők által bármilyen nyelven írt szépirodalmi szövegek összessége, mely művek ugyanakkor természetesen részei az adott nyelv irodalmának s az egyetemes irodalomnak is. Mivel a népköltészet a mindenkori irodalom része, a magyarországi cigányságnak mindig volt irodalma, s csak az írott irodalma, írásbelisége kezdődött későn, az 1960-as években. Ezt a kezdetet köthetjük két reprezentatív könyv megjelenésének évszámához is: Bari Károly *Holtak arca fölé* című verseskötete 1970-ben, Lakatos Menyhért *Füstös képek* című regénye 1975-ben látott napvilágot.”⁴²

D. Magyar Imre tehát a magyarországi cigány irodalmat olyan alrendszernek tekinti, amelynek az írásbeliség korában, vagyis 1970 vagy 1975 után elsősorban nem művek, hanem szerzők képezik az elemeit, olyan szerzők, akik valamiképpen magukhoz rendelik a cigány identifikáció kifejezését. Ilyesféle rendszerezést a magyar irodalomtörténet-írás ismer ugyan, de szerencsére soha nem vált ez a szemlélet uralkodóvá. Megjelenését Németh László *Kisebbségben* című esszéjéhez köthetjük. D. Magyar Imre munkája azonban Németh Lászlóéval ellentétes intenciót követ. Nem alkot genetikusan meghatározott nemzetkarakterológiát, nem keveri a leíró és a performatív retorikai gesztusokat, és nem rendel etikai tartalmakat az etnikai kategóriákhoz. A közös jegyeket Rajko Đurić-csal, a kelet-közép-európai roma irodalom legkiemelkedőbb kutatójával egyetértésben a népcsoport történeti tapasztalataival hozza összefüggésbe, és tematikus szinten tartja őket megragadhatónak. Ennek értelmében jegyzi meg, hogy „a cigány alkotók műveiben az egyik leggyakoribb motívum a más-

⁴² D. MAGYARI Imre, *A magyarországi cigányság irodalmáról*, PhD-értekezés, Debreceni Egyetem BTK, Debrecen, 2013, 143.

ság miatti kirekesztés és a kirekesztettség okozta fájdalom vagy düh”⁴³, és Djuriccsal egyetértésben ezeken kívül még felsorolja a vándoréletet, az üldözést, a társadalmi igazságtalanságokat, a romkák és nem-romák közti viszonyt, a porrajmost és a roma közösségen belüli konfliktusokat.

A 19. századi nemzettudati narratívák közül Magyarországon nem az eredetközösségi-etnikai narratíva vált a nemzetképzés alapjává, hanem az elsősorban hagyományközösségként értett kulturális narratíva. A hagyományközösségi felfogásban, amint S. Varga Pál kifejti, „az irodalom fogalma a kulturális mintázat legfőbb fenntartójához, a nyelvhez kapcsolódik, s eredendően költészetet jelent”.⁴⁴ Köz hely, hogy a hagyományközösségi elbeszéléshez tartozó irodalmiság fogalma Toldy Ferencnél érett először irodalomtörténeti koncepcióvá. A magyar irodalom domináns fogalmi keretében sem ő, sem később Beöthy Zsolt vagy Horváth János nem szánt struktúráképző jelentőséget etnikai, származási kategóriáknak. Mindazonáltal nem állítható, hogy az etnikai szempont semmiféle szerepet nem játszik a magyar irodalom tudományos-történeti narratíváinak alakításában. Dávidházi Péter nagyszerű tanulmányban elemezte, milyen retorikai eljárásokkal emelte be a 19. és a 20. századi irodalomtörténet-írás Toldy Ferenc német, vagy Petőfi szlovák származásának tényét a kanonikus rendszerekbe.⁴⁵ Dávidházi némiképp meglepődik az eredetközösségi narratíva jelenlétén, és látszólagosnak nevezi. Valószínűleg inkább arról van szó, hogy a hagyományközösségi szemlélet látens módon sokkal tovább őrizte az eredetközösségi szemlélet retorikai elemeit, mint azt feltételezni szokás.⁴⁶ Mégis kijelenthető, hogy olyan módon, ahogyan a magyar irodalomtörténeti gondolkodás feltételez területi alrendszereket (például erdélyi, szlovákiai, vajdasági magyar irodalom), etnikai alrendszereknek semmiféle teret nem ad. Nehéz is belegondolni, mit jelentene a gyakorlatban D. Magyar Imre javaslata, mely szerint a cigány irodalomhoz „a magukat cigánynak valló szerzők” műveit rendszerezné. Az identifikáció egy adott szerző esetében változhat az idők során. De ha ettől a problémától el is tekintünk, akkor is nehéz elképzelni, miként nyerne ki az irodalomtörténész ilyen tartalmakat a szerzői nyilatkozatokból, vagy ami még rosszabb lenne, miként kényszerítené rá a szerzőket, hogy döntsenek, cigánynak vallják-e magukat, és ha igen, miként, mit jelent ez számukra. Az identifikációs kijelentéseknek eddig nem volt ehhez hasonló következményük, és nem is kívánatos, hogy legyen.

⁴³ Uo., 93.

⁴⁴ S. VARGA Pál, *Nemzet és irodalom fogalmainak viszonya a XIX. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban = Az irodalomtörténet esélye. Irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. VERES András, Gondolat, Budapest, 2004, 16.

⁴⁵ Beöthy Zsoltról írja Dávidházi: „Mint Beöthy annyira más metaforája, nála a bölcső átértelmezése is a nemzetbe tartozás eredetközösségi jogcímének metaforizálására szolgál, ezáltal a vérségi kritérium érvényének látszólagos megőrzésére, miközben ő már a nemzeti nyelv és történelem azonosuló elszajátítását, végső soron pedig a nemzetképviseleti beszédmód szemléleti előfeltételeinek elfogadását avatja a magyarnak tekintés valódi kritériumává.” DÁVIDHÁZI Péter, „Áldjuk a bölcsőt”. Horváth János és egy beszédmód hagyományozódása = *Az irodalomtörténet esélye*, 27.

⁴⁶ S. Varga Pál a két rendszer elkülönülését hosszú és ellentmondásos folyamat végén a 18. század végére, a 19. század elejére teszi. Vö. S. VARGA, I. m., 17.

Az eddigi irodalomtörténeti gyakorlat sokat, de még távolról sem eleget tett azért, hogy a cigányság magyar irodalmi reprezentációjának mintázatait feltárja. Ez a szemléleti keret nem ütközik irodalomtörténet-írásunknak azokba a hagyományaiiba, amelyek a konstrukció szintjén érvényesülnek. A reprezentációkutatás ezért Beck Zoltán javaslatáról is leválasztható. Ami marad, az volna a magyarországi cigány irodalom története. Ennek elbeszélésére a magyar irodalomtörténet-írás a szándék megléte esetén sem lett volna eddig képes, és ennek, mint láttuk, rendszerszintű okai vannak. Visszaulva a *Fekete korall* körül kibontakozott vitára, sajnos az is nyilvánvalónak látszik, hogy a rendszerszintű okok mögött végső soron a nemzeti homogenitás politikai dogmájához való ragaszkodás húzódik meg, ami ellenáll mindenféle valós integrációnak. A nemzeti közösség szempontjából ezzel az a baj, hogy ez az erőszakos homogenizáció ugyanolyan módon dezintegrálja a nemzet politikai közösséget, ahogyan tette a 19. században, és tudjuk, ez 1849-ben és 1920-ban is traumatikus következményekhez vezetett.

Ámde ugyanilyen nyilvánvalónak látszik, hogy e pillanatban a nyelvi-etnikai homogenitás tézisének feladására és más integrációs szabályok kialakítására a magyar irodalomtörténet-írás nincs felkészülve.⁴⁷ Mi az, ami segíthet e görcs feloldásában? A térségi cigány irodalomról szóló diszkurzusnak nem csupán a térségi nemzeti irodalmak kölcsönözhetnek kereteket. Rajko Đurić 2004-ben magyarul is kiadott összefoglalása⁴⁸ nyomán megalkotható egy szélesebb keret is, egy több nyelven íródo kelet-közép-európai cigány irodalom narratív kerete. Az ilyen kereteknek tévedés volna leíró, osztályozó jelentőséget tulajdonítani, Deleuze megfontolásainak értelmében inkább a hagyománylétesítés narratív eljárásait érdemes tetten érnünk bennük. Ebben az esetben a magyar irodalomtörténet-írás nem egy etnikai alrendszer létrehozásának feladatával találja magát szemben, hanem a többrendszerűség elvét érvényesítve, az átlapolás lehetőségének széles körű elfogadásával. Annak nem alkalom-, hanem rutinszerű elfogadásával tehát, hogy egy írói életmű úgy is lehet a magyar irodalomtörténeti hagyomány része, hogy más irodalomtörténeti hagyományok is sajátjukként tekintenek rá.

A Rajko Đurić által felvázolt keret előnye az, hogy nem központosít, nem homogenizál, és megőrzi a cigány irodalom folyamatszerűségét, keletkező jellegét. Deleuze nem ok nélkül hangsúlyozta sokszor az irodalomfogalom töredékességét és befejezetlenségét. A kisebbségi irodalom lényegét nem a többséggel való szembenállás adja, hanem a rések, a köztes terek, az eldöntetlenségek helyeinek kialakítása, a keletkezés forrásainak megőrzése. A 19. századból eredő kanonikus szerkezeteken belül erre

⁴⁷ Ez nem szükségszerűen van így. Figyelmet érdemel Müllner András megállapítása a kortárs képzőművészettel kapcsolatban: „Úgy tűnik, a „roma művészet” a kortárs képzőművészeti rendszerben nagyon is megtalálja a helyét, végső soron azt sugallva, hogy nincs probléma a művészet etnikai és csoport-identitás alapján való kategorizálásával, és így a 21. századi »Roma Reneszánsz« megalapításával.” MÜLLNER András, *A zárójel mint a gettó ironikus képe. Az etnikai művészet lehetőségéről és kritikájáról a Sostar?/Why? {roma} művészcsoport akciójának tükrében*, Apertúra 2014/4., 11.

⁴⁸ Rajko ĐURIĆ, *Die Literatur der Roma und Sintí*, Parabolis, Berlin, 2002. (Magyarul: *A roma irodalom*, Pont, Budapest, 2004.)

nincsen mód, mintaképző erejük elfogadása pedig éppen a kisebbségi irodalomnak ezt a sajátosságát vonja megsemmisítő ellenőrzés alá. Ezért úgy vélem, a magyarországi cigány irodalom addig képes deterritorizáló jellegének megőrzésére, ameddig nem kíván kánonokat vagy kanonikus szerkezeteket alkotni. A többségi szerkezetek kontrolláló erejükkel mintha éppen erre akarnák rákényszeríteni. A cigány irodalom diffúz nyelvjátékainak erősítésére, láthatóbbá és hallhatóbbá tételére viszont feltétlenül szükség van ahhoz, hogy a többségi homogenitás – a maga politikai kényszereivel – fenntarthatatlanságában lelepleződjék. Így válhat a szerkezet a többségi és a kisebbségi perspektívából nézve egyaránt inspirálóbbá, ami elvezethet a 19. századi nemzeti irodalomfelfogás felbomlásához és más elvek szerinti újjászerveződéséhez.